

2. 'Анкеты, заявления, автобиографии', 1923–1930. ДАЗО, Ф.П–1, Оп.1, Спр.82.
3. 'Анкеты, заявления, автобиографии', 1923–1929. ДАЗО, Ф.П–1, Оп.1, Спр.83.
4. 'Афонина, Щербакова. Об исключении из партии', 1925. ДАЗО, Ф.П–1, Оп.1, Спр.1235.
5. 'Ванькова Нина', 1925. ДАЗО, Ф.П–1, Оп.1, Спр.1284.
6. Воронина, М., 2017. 'Большевицкий эмансипационный эксперимент у 1920-х роках'. О. Кис, ред., *Українські жінки у горнілі модернізації*, Харків, с.106–131.
7. Воронина, М., 2013. 'Євгенія Бош – полум'яна революціонерка (гендерний аналіз особистості)'. *Гуржівські історичні читання*, 6, с.163–169.
8. Дорошко, МС., 2008. 'Номенклатура: керівна верхівка Радянської України (1917–1938 рр.)', Київ: *Ніка-Центр*.
9. Кривошій, О., 'Війна, революція, хліб ... і жіноче питання. Жінки Олександрівська-Запоріжжя в боях за омріяну рівність'. [online] Доступно: https://zounb.zp.ua/sites/default/files/news/2015/04/Vijna_revoljucija_hlib_i..._zhinoche_pitannya.pdf
10. Кульницький, С., ред., 2009. 'Нариси повсякденного життя України в добу Непу (1921–1928 рр.)', Київ: *Інститут історії України НАН України*.
11. Маркова, С., 2009. '«Жіноче питання» як фактор розширення соціальної бази радянської влади (20–30-ті роки ХХ ст.)', *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, Вип. XXVII, с.192–195.
12. 'Протоколи собраний', 1927–1928. ДАЗО, Ф.П–1, Оп.1, Спр.753.
13. 'Списки делегаток. Отчеты Запорожского окружного женотдела' 1923. ДАЗО, Ф.П–1, Оп.1, Спр.125.
14. 'Рясна Александра', 1925. ДАЗО, Ф.П–1, Оп.1, Спр.1647.
15. Фролов, М., 2003. 'Компартійно-радянська еліта в УСРР (1917–1922). Становлення і функціонування', Запоріжжя: *Прем'єр*.
16. 'Характеристики на членов партії. Автобиографии', 1923. ДАЗО, Ф.П–1, Оп.1, Спр.71.
17. 'Чуб Кузьма. Радковская Мария', 1923. ДАЗО, Ф.П–73, Оп.3, Спр.44.

References

1. 'Ankety, zaiavleniya, avtobyohrafy (1923–1924) (Questionnaires, applications, autobiographies (1923–1924)'. Derzhavnyi arkhiv Zaporizkoj oblasti (DAZO). F.P–1, Op.1. Spr.81.
2. 'Ankety, zaiavleniya, avtobyohrafy (1923–1930) (Questionnaires, applications, autobiography', 1923–1930. DAZO, F.P–1, Op.1, Spr.82.
3. 'Ankety, zaiavleniya, avtobyohrafy (Questionnaires, applications, autobiography', 1923–1930. DAZO, F.P–1, Op.1, Spr.83.
4. 'Afonyna, Shcherbakova. Ob yskliuchenyy yz partyy (Afonina, Shcherbakova On Exemption from the Party', 1925. DAZO, F.P–1, Op.1, Spr.1235.
5. Voronina, M., 2017. 'Bilshovytskyi emansypatsiyni eksperyment u 1920-kh rokakh' (Bolshevik emancipation experiment in the 1920s). O. Kis, red., *Ukrainski zhinky u hornlyi modernizatsii*, Kharkiv, s.106–131.
6. Voronina, M., 2013. 'Yevheniia Bosh–polumiana revoliutsionerka (hendernyi analiz osobystosti) (Eugenia Bosch – a fiery revolutionary (gender analysis of personality)', *Hurzhiivski istorichni chytannia*, 6, s.163–169.
7. 'Vankovaia Nyna', 1925. DAZO, F.P–1, Op.1., Spr.1284.
8. Doroshko, M., 2008. 'Nomenklatura: kerivna verkhivka Radianskoj Ukrainy (1917–1938 rr.) (Nomenclature: the leading leadership of Soviet Ukraine (1917–1938 biennium)', Kyiv: *Nika-Tsentr*.
9. Kryvoshyi, O., 'Viina, revoliutsiia, khlib ... i zhinoche pytannia. Zhinky Oleksandrivska–Zaporizhzhia v boiakh za omriianu rivnist (War, revolution, bread ... and a woman's question. Women of Alexander–Zaporizhzhia in battles for the dreamed equality)'. [online] Dostupno: https://zounb.zp.ua/sites/default/files/news/2015/04/Vijna_revoljucija_hlib_i..._zhinoche_pitannya.pdf.
10. Kulchytskyi, S., red., 2009. 'Narysy povsiakdennoho zhyttia Ukrainy v dobu Nepu (1921–1928 rr.) (Essays on the daily life of Ukraine in the days of Nep (1921–1928)'. Kyiv: *Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy*.
11. Markova, S., 2009. '«Zhinoche pytannia» yak faktor rozshyrennia sotsialnoi bazy radianskoj vlady (20–30-ti roky XX st.) («Women's Issue» as a factor in expanding the social base of Soviet power (20–30-ies of XX century)', *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, Vyp. XXVII, s.192–193.

12. 'Protokoly sobranii (Minutes of meetings)', 1927–1928. DAZO, F.P–1, Op.1, Spr.753.
13. 'Spysky delehatok. Otchety Zaporozhskoho okruzhnoho zhenotdela (List of delegates. Reports of the Zaporozhye District Women's Department', 1923. DAZO, F.P–1, Op.1, Spr.125.
14. 'Riasna Aleksandra', 1925. DAZO, F.P–1, Op.1, Spr.1647.
15. Frolov, M., 2003. 'Kompartiino–radianska elita v USSR (1917–1922). Stanovlenniai funktsionuvannia (Communist–Soviet elite in the Ukrainian SSR (1917–1922)', Zaporizhzhia: *Premier*.
16. 'Kharakterystyky na chlenov partyy. Avtobyohrafi (Characteristics for party members. Autobiographies', 1923. DAZO, F.P–1, Op.1, Spr.71.
17. 'Chub Kuzma. Radkovskaia Maryia', 1923. DAZO, F.P–73, Op.3, Spr.44.

*Savchenko I. V., candidate of historical sciences, assistant professor
Department of Sources, Zaporizhzhia National University
(Ukraine, Zaporizhzhia), savchenkoiryna2017@ukr.net*

The «Woman's Face» of the Bolshevik Party in Zaporozhzhia in the late 1910s–1920s

This article is devoted to the disclosure of the collective portrait of women–communists in the Zaporizhzhia region of the late 1910s–1920s. Biographical, dissertational and comparative methods were used to carry out the research tasks. The study determined that the formation of the women's composition of the Communist Party in Zaporizhzhia was twofold. Women belonging to the first stage (end of 1910 – early 1920s) were more independent in shaping their political biographies, and had a large number of representatives from other provinces and Russia. At the second stage, women were involved in the implementation of the Soviet emancipation project.

Keywords: Zaporizhzhia, KP(b)U, women, Soviet emancipation.

* * *

УДК 32.019.51

Бублій І. О.,

магістр історичного факультету,
Київський національний університет ім. Тараса
Шевченка (Україна, Київ), irina150395@ukr.net,
<https://orcid.org/0000-0002-4417-2010>

СПЕЦИФІКА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПРОПАГАНДИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ (1919 – ПОЧАТОК 1920-х РР.)

Розглядаються особливості більшовицької пропаганди серед українського селянства у перші роки закріплення радянської влади. Аналізуються основні теми, які фігурували у пропагандистських матеріалах, – земельне питання, класове розширення села, дискредитація селянського повстанського руху. Встановлено, що радянські агітатори у своїй діяльності враховували національні, економічні, культурні та гендерні особливості українського села. Крім того, бралися до уваги і місцева специфіка кожного конкретного регіону. Описано процес створення системи інформаційної обробки населення. Основними її складовими були відділи роботи на селі, агітаційно–пропагандистська та видавничі комісії. Вплив на населення і насадження комуністичної ідеології здійснювався також через комітети бідноти (згодом – комітети незможних селян), селянські будинки, хати–читальні, безпартійні конференції, лекції, збори, виступи агітаторів, численні ідеологічні кампанії. Важливими пропагандистськими засобами стали друковані матеріали – періодика, листівки, брошури та книги. У статті наведено перелік книжок, необхідних відділу роботи на селі для подальшого поширення. Особливо розглянуто роботу серед сільського жіноцтва та ставлення радянської влади до релігії у цей період. Встановлено сильні та слабкі сторони більшовицької агітаційно–пропагандистської мережі у селах.

Ключові слова: агітація, пропаганда, УСРР, ідеологія, комунізм, куркульство.

Сьогодні незалежна Україна стикається з багатьма внутрішніми та зовнішніми викликами, серед яких велику загрозу становлять інформаційні. В умовах «гібридної війни» проти нашої держави російські політтехнологи часто вдаються до методів, які були напрацьовані ще радянською пропагандою на початку ХХ ст. Серед них – поширення спотвореної інформації, використання

політичних кліше, створення образу ворога у ЗМІ. Це повертає нас до необхідності дослідження агітаційно-пропагандистських засобів та ідеологічних кампаній більшовиків. Діяльність агітпропу на селі становить особливий науковий інтерес, зважаючи на те, що воно було форпостом традиційних українських цінностей. Втім, більшовики вважали, що саме українське село було найбагатішим ґрунтом для здійснення комуністичних перетворень і покладали на нього місію провідного ініціатора змін [6, с. 126–127]. У зв'язку з цим стосунки більшовиків та селян у перші роки становлення радянської влади були складними і суперечливими.

Становлення комуністичного ладу в Україні в цілому і на селі зокрема розглянуто у працях С. Кульчицького [5; 6], М. Тимошика [7], О. Вовка [3]. Останній також є автором дослідження про антирелігійну боротьбу як чинник руйнування традиційного світогляду українського селянства [2]. Різні аспекти економічної, аграрної та продовольчої політики більшовиків у сільській місцевості розглядають Я. Малик, О. Ганжа, О. Михайлюк. Н. Ковальова аналізує особливості психології та поведінки українського селянства в окреслений період [4]. Наступна група праць в історіографії представлена дослідженнями більшовицької пропаганди, авторами яких є О. Тарапон, Л. Бабенко, О. Ситник, А. Авраменко. Незважаючи на це, у вітчизняній науці бракує праць, які висвітлювали б у специфіку та наслідки діяльності більшовицької агітаційно-пропагандистської мережі в українському селі та розкривали засоби, за допомогою яких здійснювалися закріплення нової влади та зміна ціннісних установок селянства.

Метою цієї статті є, базуючись на архівних джерелах зазначеного періоду, розкрити особливості більшовицької пропаганди в українському селі у 1919 – на початку 1920-х рр., проаналізувати основні засоби агітпропу, охарактеризувати найчастіше вживані образи і кліше, а також з'ясувати ефективність ідеологічних кампаній більшовиків.

Протягом першої половини 1919 р. Червона армія захопила більшість території України. Було створено більшовицькі органи влади, ухвалено Конституцію УСРР та опубліковано перші нормативні документи, у тому числі щодо продовольчого та земельного питань. Нова політика «воєнного комунізму» у сільській місцевості супроводжувалася комунізацією – першою спробою більшовиків здійснити там повномасштабні комуністичні перетворення. Комунізація означала ліквідацію класів, які володіли приватною власністю, та створення радгоспів і комун [5, с. 504]. Більшовики планували перетворити Україну на основний дослідний майданчик для здійснення таких заходів, позаяк тут існували нерозподілені поміщицькі володіння, що в 1918 р. були відновлені П. Скоропадським. Успіх цієї кампанії мав забезпечуватися прагненням широких мас селянства до нового життя. Так, більшовики розраховували, що українські селяни більше, ніж російські, підтримають створення великих колективних підприємств. У травні 1919 р. нарком М. Скрипник писав: «Село живе. В ньому маса упереджень. Середняк вірить куркульству, яке злісно агітує, але селянство – загалом вдячний чорноземний ґрунт. Достатньо його глибоко зорати і кинути в нього світлі ідеї комунізму, як сходи вже наступного дня проростають» [10, арк. 3].

Втім, спроби більшовиків комунізувати українське село нашоухнулися на шалений опір. С. Кульчицький пояснює це тим, що «селяни України, подібно до російських та українських селян і козаків Північного Кавказу або Сибіру, перебували в якісно іншому становищі, ніж селяни центральних російських губерній». Ішлося про значно більшу кількість родючої, придатної для обробітку землі та менш розвинені обшинні порядки [6, с. 35]. Головна причина протистояння селян та радянської влади полягала в тому, що український селянин був прихильником скоріше індивідуального, аніж колективного землекористування [3, с. 44]. Розпочалися масштабні селянські повстання, пов'язані з тим, що комуністична доктрина вимагала від селян «негайної відмови від землі, коня і корови в ім'я невідомих їм цілей» [6, с. 123]. Радянська влада відступала від проголошеного раніше гасла «Землю – селянам!» та обіцянки «чорного переділу» земель: якщо українські хлібороби і отримували обіцяну землю, то тимчасово і без інвентарю для її обробітку [6, с. 130]. Найбільший спротив селян викликала політика хлібозаготівель та примусового вилучення зерна. Нарком продовольства УСРР О. Шліхтер зазначав, що кожен заготовлений пуд хліба «був окроплений кров'ю».

Оскільки держава ще не мала достатньо ресурсів для широкого застосування насильства під час здійснення комуністичних перетворень на селі, більшовики почали створювати систему інформаційної обробки населення. Вони чітко усвідомлювали економічні та культурні особливості українського селянства і прагнули використати їх у своїй пропагандистській роботі. Насамперед, ішлося про його класовий склад. «У той час, як великоросійському селі переважна більшість бідняків, пролетаріїв, напівпролетаріїв і середняків, в українському селі пролетарська частина загалом менша... і разом з тим численний прошарок середняків представляє елементи в повному сенсі дрібнобуржуазні, з усіма пережитками, звичками, віруваннями та психологією дрібних хазяйчиків... Сотні років цей прошарок і його предки самі відчували гніт національний (польський, великоросійський), гніт релігійний та гніт економічний, і тому боротьба викувала з цього куркуля, кулака дрібнобуржуазного героя-самостійника, націоналіста, антисеміта... Ці верхівки села нібито говорять: «Ми вигнали німців, ми скинули Петлюру, ми не хочемо Денкіна, але ми не хочемо й більшовиків, ми лише прагнемо державного ладу, за якого першу скрипку гратимемо ми, куркулі, кулаки, селянська буржуазія», – йдеться в «Інструкції з роботи на селі в Україні» [8, арк. 35].

Крім цієї особливості всього українського селянства, більшовики усвідомлювали і місцеву специфіку різних регіонів, від якої мали залежати агітаційні прийоми. Так, у керівництві для агітаторів наголошувалося, що розуміння місцевих особливостей «часто має величезне чи навіть вирішальне значення, – що може пробачити маса відомому вождю, того вона не пробачить маленькому рядовому працівникові, якщо він замість практичних вказівок почне не талановито повторювати всім давно відомі істини». Агітатор повинен був враховувати, скільки в селі куркулів та середняків, чи є у них коні, чи багато там дезертирів і родин червоноармійців, чи були в тій місцевості поміщики, якими є стосунки місцевого

населення з духовенством. Більше того, він мав зважати на якість та кількість землі, лісу, лугів, худоби, а також брати до уваги, наскільки сумлінно селяни виконували продрозкладку. Дорогою до пункту призначення агітаторові радили завести невимушену розмову з місцевими селянами, поцікавитися, «як вродило жито, чому не боролися з капустяним черв'яком, коли в комунах цю боротьбу провели, чи хороший був овес» [15, арк. 2].

Промова агітатора мала бути максимально простою і зрозумілою. Перед виступом він уважно оглядав слухачів, аналізував, кого серед них більше – чоловіків чи жінок, молоді чи літні людей. Агітатор будував свій виступ із урахуванням цих особливостей аудиторії. Від нього вимагали живої, динамічної бесіди, причому виступ лектора повинен був займати менше часу, ніж його подальше обговорення. Агітаторам дозволялося йти на незначні поступки селянам: давати їм можливість висловити незгоду щодо розмежування землі, реквізиції худоби. Важливим аспектом був і зовнішній вигляд агітатора. Автори керівництва вимагали від нього охайності та обережності: «з'явитися на мітинг із цигаркою чи козячою ніжкою, особливо поблизу солом'яних хат, – одразу ж зіпсувати всю справу» [15, арк. 3–4].

Більшовики звертали увагу на те, що Харківська та Катеринославська губернії і Донецький басейн відзначалися більшим відсотком пролетаріату, тоді як південні частини Чернігівської, Полтавської та Київської губерній мали міцний прошарок куркулів та середняків. Волинь та Поділля, на думку більшовиків, теж були достатньо класово диференційовані, на відміну від західних частин Катеринославщини та Херсонщини з великими поміщицькими володіннями та заможним селянством. Щоб врахувати всі ці особливості, при ЦК КП(б)У, а також при губернських та уїзних комітетах партії створили спеціальні відділи роботи на селі. До складу відділів мали входити «товариші, які добре знали на житті, побуті, вдачі, звичаях, умовах українського села» [8, арк. 36–37].

В інструкціях для губернських, уїзних та волосних комітетів визначалися обов'язки місцевих організаторів. Зокрема, уїзний організатор брав участь у створенні волосних партійних організацій, мав сприяти селянам при поданні різних скарг і заяв до радянських установ, виступав як доповідач на мітингах і зборах, складав звіти про роботу на селі. Він особисто об'їжджав волості, села та селища не рідше, ніж раз на 2 місяці. Особливу увагу при цьому організатор мав приділяти тим селам, де ще не було створено партійних органів [8, арк. 56].

Поряд із відділами роботи на селі у складі губернських комітетів функціонували окремі агітаційно-пропагандистська та видавничі комісії (по 3 людини у кожній). Агітаційно-пропагандистська комісія визначала провідні напрямки агітації по губернії, розробляла програми партійних курсів, мітингів та зібрань, здійснювала облік усіх агітаторів і делегувала найдосвідченіших із них на з'їзди та збори [8, арк. 5]. Як будувалася система більшовицької агітації, можна розглянути на прикладі Херсонщини: уїзд поділявся на 4 райони, у кожному з яких працювали по 4 агітатори. Один із них відповідав за підтримання постійного зв'язку з містом. Агітаторам, які виїхали на місця, видали

для поширення 1273 книги, 1926 газет, 4229 відозв і 44 плакати [11, арк. 130]. Видавничі комісії відповідали за друк масових відозв, постанов влад та коментарів до них, перевидання найважливішої партійної літератури та газет [8, арк. 5–6].

Природно, що ключовим напрямком пропаганди у перші роки закріплення радянської влади стало земельне питання. Більшовики активно спростовували інформацію про насильницьке створення комун і, водночас, намагалися нав'язати селянам думку про доцільність та ефективність такої форми ведення господарства. У листівці 1919 р. читаємо: «Центральний комітет заявляє категорично, що всілякі об'єднання селян у комуни можуть здійснюватися тільки на цілковито вільних началах, цілком добровільно, і лише в тих випадках, коли самі селяни в інтересах ведення свого господарства вважатимуть більш вигідним об'єднання в комуни» [13, арк. 94]. Водночас із необхідністю ліквідації поміщицького землеволодіння автори «Інструкції з роботи на селі» констатували неможливість знищення так званого трудового господарства, оскільки «всі ці колишні козаки, відрубники, хуторяни, всі ці дрібні власники будуть до останньої краплі крові битися за найменшої спроби відняти в них землю, експропріювати їх, урівняти їх». Сільські організатори підкреслювали, що ці трудові категорії зможуть надалі користуватися своєю землею, а безземельні та малоземельні селяни отримають наділи із фонду, вилученого у поміщиків та нетрудового населення [8, арк. 39].

Ще одним напрямком пропагандистської роботи було класове розшарування села, зокрема, через проведення безпартійних селянських конференцій. Під час таких заходів організатори вкраплювали до селянської маси пролетарські елементи. Останні мали зіштовхувати між собою бідняків, середняків та заможних селян. Завідувач полтавського Агітпросвіту у 1919 р. писав про успіхи у справі розпалювання класового протистояння і наполягав, що потрібно «економічно, політично і невтомно комуністичним словом підбадьорити бідноту та допомогти їй зорганізуватися» [12, арк. 43].

Третій напрямок пропаганди був націлений на боротьбу з повстанським рухом, так званими «куркульським бандитизмом», «куркульською контрреволюцією» та «білогвардійськими заколотами». У більшовицькій документації за 1919 р. повсякчас фігурує тема розкриття «білогвардійсько-куркульських контрреволюційних змов», зокрема на Чернігівщині. Зазначається, що у таких змовах брали участь колишні офіцери, попи та куркулі [14, арк. 53–54]. У своєму листі член Всеукраїнського ревкому Д. Мануїльський застерігав більшовиків від застосування насильства та репресій на місцях, бо такі дії налаштовували проти радянської влад не тільки середняків, але і сільську бідноту: «Самочинними реквізиціями військових частин, діями продовольчих загонів, які не брали до уваги класові протиріччя в селі, свавіллям місцевих агентів готується ґрунт для стихійних селянських повстань і створюється штучне об'єднання соціально різнорідних груп селянства для боротьби проти радянської влади і робітничої комуністичної партії». Натомість автор документа наполягав на тому, що всю відповідальність за повстання потрібно перекласти на куркулів, а також організувати комбіди [9, арк. 5].

У доповідях більшовиків із місць сказано, що «бандити» походять, насамперед, із колишніх повстанців проти гетьмана, а заможні селяни їх підтримують і возять їм у ліс всяку всячину: «Вони всі у лісі поблизу залізниці ховаються, і багаті волами їм підвозять усе, всіляку провізію. Раніше вони б ховалися, тепер уже прямо відкрито йдуть» [17, арк. 90]. У статті «Українська контрреволюція, еміграція і повстанство» невідомий автор наголошує на важливості нейтралізації української емігрантської преси: «Українська жовто-блакитна преса продовжує повідомляти ряд вигадок про зростання повстанства. «Рідний Край», «Український Вісник» і «Українська Трибуна» за другу половину червня передають ряд типових для цього роду преси інформацій... Більш цікавий №134 від 19 червня «Рідного Краю», наполовину присвячений бандитизму. Вся 1-ша сторінка з аншлагом: «Вставайте, кайдани порвіте!» занята картою України с з нанесенням розташування банд» [20, арк. 185]. Наголошувалося, що бандитизм потрібно знищувати не зброєю, а словом і ділом [19, арк. 179].

У 1919 – на початку 1920-х рр. настрої українського селянства були мінливими. Попередні українські уряди не змогли конструктивно вирішити аграрне питання та створити систему інформаційно-агітаційної роботи на селі [4, с. 212–213]. Тому завдяки агітаційно-пропагандистській роботі серед селян, представників анархічно-партизанського руху Н. Махна та Української Галицької Армії більшовики змогли об'єднати розрізнені військові та повстанські формування, щоб перемогти Директорію та білогвардійців. Після цього радянська влада взялася за знищення цих тимчасових союзників. Водночас селянський повстанський рух дозволив на деякий час залишити землю в індивідуальному користуванні та зберегти українську національну ідентичність [3, с. 48].

Опорними пунктами радянської влади на селі та основною інституційною формою, через яку здійснювався пропагандистський вплив на місцеве населення, були комітети бідноти. До складу сільських комбідів входило 3 людини, а до волосних – 5–7. Після поновлення радянської влади у 1920 р. більшовики замінили їх комітетами неможливих селян [1, с. 485]. При комнезамах облаштовували клуби для лекцій, хати-читальні, театри з відповідним репертуаром, а також скликали волосні й уїзні конференції. Під час таких заходів організатори мали «зупинити увагу на порівнянні царизму та інших державних режимів із такими ж Радянської Влади, наочно відтінити сумну спадщину старого режиму – розруху, породжену ним же, а також завдяки білогвардійським війнам» та «довести біднякам вигоди їх об'єднання в К.Н.С, довести згодом необхідність об'єднання з робітниками загалом і, насамперед, із робітниками радянських господарств, цукровиками, а так само і з міськими робітниками» [21, арк. 85].

Наступною формою пропагандистського впливу було закладання селянських будинків. Вони мали задовольняти культурні потреби села і бути джерелом комуністичної агітації та освіти [21, арк. 41]. Селянські будинки були двох типів – вищого та нижчого. Перші були більше пристосовані для організації всіляких курсів та музеїв, тоді як другі краще годилися для тимчасового

перебування селян під час приїзду до міст. Серед хиб селянських будинків цього періоду самі більшовики відзначали їх непристосованість (відсутність дворів та хлівів), віддаленість від цікавих для селян життєвих центрів (базарів, лавок, кооперативів) і кепську господарську та агітаційну роботу. Щоб зробити ці заклади привабливішими для селян, пропонувалося обирати для них більш пристосовані будівлі (наприклад, колишні готелі), організувати там ідальні та чайні, а також читальні із товаришами для читання та пояснення газет і книжок [15, арк. 57].

Крім відкриття селянських будинків, передбачалося взяти під контроль партії «Просвіти», які вважалися «осередками куркульського націоналізму та шовінізму». У Циркулярі секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора сказано: «Необхідно заволоння просвітами зробити бойовим завданням партії на селі. Перед комітетами неможливих селян і союзами молоді ставте бойовим завданням вигнання з просвіт тупоголових шовіністів та куркулів... Апарат відділу роботи на селі повинен бути приведений до руху для досягнення завдання перетворення просвіт із органів куркульського впливу на бідняка на органи комуністичної освіти і розшарування села» [21, арк. 70–71].

На противагу бібліотекам «Просвіт» у селах, де налічувалося понад 25 хат, відкривалися хати-читальні. Вони були осередками політичної агітації та ліквідації неписьменності. Для організації хати-читальні за рішенням відповідного виконкому можна було рекувізувати будь-яке приватне помешкання. Там заборонялися азартні ігри, зокрема карти [8, арк. 60]. Постачання літератури до сіл у цей період відбувалося складно: керівництво ЦК КП(б)У писало до Москви з проханнями «негайно вислати вагон літератури» («побільше новинок, у тому числі азбуку комуністів Бухаріна») [11, арк. 24]. Станом на 1920 р. список книг, необхідних відділу роботи на селі, включав переважно видання про земельне і продовольче питання, політику радянської влади в Україні, а також книжки, в яких паплюжили С. Петлюру (табл. 1).

Крім книжок, більшовики активно експлуатували пропагандистські можливості газетної періодики. З огляду на нестачу літератури в селах, серед більшовиків діяло правило «не рви газету, передай її товаришу і, нарешті, передай до села» [8, арк. 93]. Серед газет були популярними «Більшовик», «Біднота», «Молот і плуг», «Сільська комуна», «Крестьянин», «Селянська правда», багато періодики завозилося з Харкова та Москви. До випуску таких видань редакції залучали самих селян, друкували їхні листи та повідомлення.

Ще одним різновидом друкованої пропаганди були листівки, брошури та відозви, які тиражувалися великими накладками попри паперову кризу. Назви матеріалів, які видавалися в цей час, говорять самі за себе: «Хто такі комуністи», «Чому деякі селяни йдуть проти Радянської влади і в чому їхня помилка» [17, арк. 4]. Ще одна з ключових тем, що фігурували у друкованих матеріалах, – це організація комітетів неможливих селян і залучення до них середняків. «В українським розумінню «неможливий» не є бідний. При дослівнім перекладі на російську мову воно характеризує мало заможного селянина. Таким чином це поняття об'єднує як бідняків, так і середнє селянство, що виробляє лише «прожиточний мінімум» і потребує підтримки

Таблиця 1.

Список книг, потрібних відділу з роботи на селі ЦК КП(б)У в 1920 р. [16, арк. 401–402]

Назва книги	Автор	Кількість
Як комуністи–більшовики ставляться до середнього селянина	Ленін	300
Резолюція 1–ї Всеросійської наради з роботи на селі	–	300
Попівське шахрайство	Мещеряков	200
Гнітити євреїв – гнітити себе	А. Дівільковський	200
Селянський закон	М. Фалєєв	300
Місто і село в продовольчій питанні	Шліхтер	300
Що дає новий земельний закон селянству	Мануїльський	300
Радянський закон про землю	Ерде	200
Причини господарської розрухи	Марняков – Волков	200
Кого в ради вибирати, кого в шию треба гнати	Прилуцький	300
Лист до робітників та селян України	В. Ленін	300
Геть партизанщину	Ст. Раковського, Самсонова, Горлова, Кумача	200
Правда про Петлорівські брехні	М. Красний	300
Про Петлору панську шкуру	М. Стерня	200
Партійна праця на селі	–	300
Комуністичне будівництво	Ливень	200
Продовольча політика радянської влади на Україні	М. Владіміров	300
Маніфест IV Всеукраїнського З'їзду Рад	–	300
Звіт Робітничо–селянського уряду до IV з'їзду Рад	–	200
Азбука комунізму	Бухарін і Преображенський	20
Диктатура пролетаріату чи всенародна влада	Блакитний	200
Продовольча справа та сільська біднота	–	–
Треба розказувати	М. Красний	300
Червона армія	Н. Голий	200
Як пан Петлора продав Україну	–	–
Політика неможливого селянства	[нерозбірливо]	200

Радянської влади», – роз'яснював секретар ЦК КП(б)У С. Косіор [15, арк. 65]. Середняків змальовували як тих, хто завжди вагається, «пристає до того, хто є дужчим, себто хто є більш зорганізованим», а тому потребує нейтралізації [15, арк. 89].

В окреслений період на селі проводилися численні ідеологічні кампанії. Так, з нагоди першої річниці

випуску декрету про комнезами влаштувалися концерти та мітинги, під час яких роз'яснювалася політика радянської влади на селі [21, арк. 37]. Агітаційні кампанії також велися перед початком посівних робіт, аби відновити довоєнні площі посівів чи встигнути зорати поля до конкретної дати. На ці теми влаштували лекції і бесіди, поширювали агітаційні листівки, населення інформували щодо преміювання за виконання поставлених завдань [18, арк. 51]. Серед інших кампаній – тиждень боротьби з бандитизмом [21, арк. 50], двотижневик укріплення партії [21, арк. 89], тиждень фронту [15, арк. 7]. До кожної з них готувалися ключові тези, які мали фігурувати у промовах агітаторів. Наприклад, під час тижня селянина лунали думки про злочинні дії білогвардійців, провідну роль Комуністичної партії у забезпеченні добробуту народу, а також неоціненну допомогу, яку міський пролетаріат запропонував своїм відсталим братам–селянам [15, арк. 11]. Крім суто ідеологічних завдань, під час тижня селянина виконувалися і практичні – «конфіскація земель куркуля за злісний недосів, використання його реманенту для громадської обробки, відібрання у нього лишків зерна на насіння, покінчення розкладки» [15, арк. 50].

Окремим сегментом ідеологічної роботи була пропаганда серед жіноцтва. У доповіді щодо роботи серед селянок за 1920 р. зазначалося, що, зважаючи на ряд мобілізацій та скорочення чоловічого населення, з сільськими жінками доведеться рахуватися як із окремою трудовою одиницею. При цьому жінкам приписували всілякі шкідливі пережитки: «колишню закабаленість, гніт власницького господарства, залежність від чоловіка та родини, упередження, забобони, страшенну відсталість; відсутність реальної самопомогі, повну необізнаність у основних законах радянської влади, а тому невміння ними користуватися у своїх інтересах». Основними завданнями партії було залучення бідних селянок до комнезамів та підняття рівня їхньої політичної свідомості [15, арк. 134].

Антирелігійна пропаганда, яка стала одним із ключових чинників нищення традиційної свідомості українського селянства, в цей період була обережною, а релігійна політика більшовиків – поміркованою і гнучкою. О. Вовк зазначає, що світогляд тогочасного селянина був нерозривно пов'язаний із вірою, а побудувати державу на комуністичних засадах, не зруйнувавши ворожі комунізму принципи, було б неможливо [2, с. 167–168]. Однак заради досягнення свого головного завдання – єднання трудящих України та Росії – більшовики допускали тимчасові поступки в «питаннях другорядних – національному, релігійному, терпляче, обережно і вміло підходячи до нищення цих пережитків» [15, арк. 191].

Отже, більшовицька пропаганда в українському селі у перші роки закріплення радянської влади намагалася враховувати національні, економічні, класові та гендерні особливості місцевого населення. Втім, істинне ставлення влади до селянства чітко проглядається у документації цього періоду, зокрема у циркулярі для губернських комітетів партії за 1920 р.: «Необхідно пам'ятати, що особливо в селі ми маємо справу з масою дрібних власників, відсталіх, які віками зросталися з формами, в корені ворожими до комунізму» [15, арк. 7].

Серед специфічних рис українського села більшовики називали слабкість робітничого класу, організованість та міцність куркульства, наявність в Україні «значних кадрів професійних партизанів» і антагонізм між селами та містечками [15, арк. 126–127].

Радянський агітпроп виділявся значним розмаїттям засобів, як—от література, періодика, плакати та інші друковані матеріали, хати—читальні, масові заходи, ідеологічні кампанії, агітпоїзди. Це відкриває широкий простір для подальших досліджень діяльності пропагандистів на селі. Основною проблемою для успішного розгортання пропагандистської діяльності на цьому етапі, на думку самих більшовиків, була нестача партійних працівників, грошей та літератури. Втім, справжня причина обмежених успіхів пропаганди полягала в тому, що селяни не розуміли суперечливої і непослідовної політики більшовиків, особливо щодо земельного питання. Коли радянська влада усвідомить неможливість здійснити заплановані перетворення в українському селі цивілізованими методами, вона вдасться до голодоморів та ще ширшого застосування фізичної сили.

Список використаних джерел

1. Верстюк, В., 2007. 'Комітети бідноти, комбіді', *Енциклопедія історії України*: Т.4: Ка—Ком / *Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України*, К.: В—во «Наукова думка», с.485.
2. Вовк, О., 2015. 'Боротьба більшовиків проти церкви й релігії як складова нищення традиційного світогляду українського селянства (1920—ті роки)', *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, Вип.44, с.167–171.
3. Вовк, О., 2008. 'Встановлення радянської влади і насильницька трансформація традиційного життя села', *Етнічна історія народів Європи*, Вип.25, С.44–50.
4. Ковальова, Н., 2005. 'Психологія і поведінка українського селянства у 1917–1921 рр.: співвідношення соціального і національного аспектів української революції', *Матеріали I Міжнародної наукової конференції (Одеса, 18–19 листопада 2005 р.)*, Одеса, с.210–215.
5. Кульчицький, С., 2007. 'Комунізація українського села', *Енциклопедія історії України*: Т.4: Ка—Ком / *Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України*, К.: В—во «Наукова думка», с.504–505.
6. Кульчицький, С., 1996. 'Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919–1928)', К.: *Основи*, 396 с.
7. Тимошик, М., 2015. 'Українське село під більшовиками: усталена версія і прихована правда (на архівних матеріалах сіл Ніжинської округи)', *Сіверянський літопис*, №6, с.160–174.
8. 'Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ', Ф.1, — Оп.20, Спр.8, 120 арк.
9. Там само, Спр.11, 29 арк.
10. Там само, Спр.18, 63 арк.
11. Там само (Ibid), Спр.22, 157 арк.
12. Там само (Ibid), Спр.61, 115 арк.
13. Там само (Ibid), Спр.74, 145 арк.
14. Там само (Ibid), Спр.75, 55 арк.
15. Там само (Ibid), Спр.354, 345 арк.
16. Там само (Ibid), Спр.356, 402 арк.
17. Там само (Ibid), Спр.367, 255 арк.
18. Там само (Ibid), Спр.748, 244 арк.
19. Там само (Ibid), Спр.756, 180 арк.
20. Там само (Ibid), Спр.761, 190 арк.
21. Там само (Ibid), Спр.844, 155 арк.
2. Vovk, O., 2015. 'Borot'ba bil'shovykiv proty cerkvy j religii' jak skladova nyshhennja tradycijnogo svitogljadu ukrai'ns'kogo seljanstva (1920—ti roky) (The struggle of the Bolsheviks against the church and religion as a component of the destruction of the traditional outlook of the Ukrainian peasantry (1920s))', *Naukovi praci istorychnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo nacional'nogo universytetu*, Vyp.44, s.167–171.
3. Vovk, O., 2008. 'Vstanovlennja radjans'koi' vlady i nasylnyc'ka transformacija tradycijnogo zhyttja sela (The establishment of Soviet power and the violent transformation of traditional village life)', *Etnichna istorija narodiv Jevropy*, Vyp.25, S.44–50.
4. Koval'ova, N., 2005. 'Psychologija i povedinka ukrai'ns'kogo seljanstva u 1917–1921 rr.: spivvidnoshennja social'nogo i nacional'nogo aspektiv ukrai'ns'koi' revoljucii' (Psychology and behavior of the Ukrainian peasantry in 1917–1921: the correlation of social and national aspects of the Ukrainian revolution)', *Materialy I Mizhnarodnoi' naukovoï konferencii' (Odesa, 18–19 lystopada 2005 r.)*, Odesa, s.210–215.
5. Kul'chyc'kyj, S., 2007. 'Komunizacija ukrai'ns'kogo sela (Communization of the Ukrainian village)', *Encyklopedija istorii' Ukrai'ny: T.4: Ka—Kom / Redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in. NAN Ukrai'ny. Instytut istorii' Ukrai'ny*, K.: V—vo «Naukova dumka», s.504–505.
6. Kul'chyc'kyj, S., 1996. 'Komunizm v Ukrai'ni: pershe desjatylyttja (1919–1928) (Communism in Ukraine: the first decade (1919–1928))', K.: *Osnovy*, 396 s.
7. Tymoshyk, M., 2015. 'Ukrai'ns'ke selo pid bil'shovykami: ustalena versija i pryhovana pravda (na arhivnyh materialah sil Nizhyns'koi' okrugi) (Ukrainian village under the Bolsheviks: the established version and the hidden truth (on archival materials of villages of Nizhyn district))', *Siverjans'kyj litopys*, №6, s.160–174.
8. 'Central'nyj derzhavnyj arhiv gromads'kyh ob'jednan' Ukrai'ny, m. Kyi'v (Central State Archive of Public Associations of Ukraine, Kyiv)', F.1, — Op.20, Spr.8, 120 ark.
9. Tam samo (Ibid), Spr.11, 29 ark.
10. Tam samo (Ibid), Spr.18, 63 ark.
11. Tam samo (Ibid), Spr.22, 157 ark.
12. Tam samo (Ibid), Spr.61, 115 ark.
13. Tam samo (Ibid), Spr.74, 145 ark.
14. Tam samo (Ibid), Spr.75, 55 ark.
15. Tam samo (Ibid), Spr.354, 345 ark.
16. Tam samo (Ibid), Spr.356, 402 ark.
17. Tam samo (Ibid), Spr.367, 255 ark.
18. Tam samo (Ibid), Spr.748, 244 ark.
19. Tam samo (Ibid), Spr.756, 180 ark.
20. Tam samo (Ibid), Spr.761, 190 ark.
21. Tam samo (Ibid), Spr.844, 155 ark.

Bublii I. O., master, faculty of history, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine, Kyiv), irina150395@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-4417-2010>

Specificity of Bolshevik propaganda in Ukrainian village (1919 – early 1920's)

The article highlights the specificity of Bolshevik propaganda among the Ukrainian rural community in the first years of the consolidation of Soviet power. The main topics that appeared in propaganda materials – the land issue, the class stratification of the village, and the discrediting of the rural rebel movement – are analyzed. It was established that Soviet agitators in their practice were taking into account the national, economic, cultural and gender features of the Ukrainian village. In addition, the local specificity of each particular region was considered. The process of creation of the information influence system is described. Its main components were the departments of work in the village, propaganda and publishing committees. The influence on the population and the implantation of communist ideology were also carried out through the Committees of Poor Peasants (later – the Committees of Impoverished Peasants), peasant houses, village reading rooms, non-party conferences, lectures, meetings, campaigners' performances, and numerous ideological campaigns. Printed materials – periodicals, leaflets, brochures and books – became important propaganda tools. The article exhibits the list of books required by the department of work in the village for further distribution. Separate attention was paid to the work among rural women and the attitude of Soviet government towards religion during this period. The strengths and weaknesses of the Bolshevik agitation and propaganda system in villages were established.

Keywords: agitation, propaganda, USSR, ideology, communism, kulaks.

* * *

References

1. Verstjuk, V., 2007. 'Komitety bidnoty, kombidy (Committees of the poor, combs)', *Encyklopedija istorii' Ukrai'ny*: T.4: Ka—Kom / *Redkol.: V. A. Smolij (golova) ta in. NAN Ukrai'ny. Instytut istorii' Ukrai'ny*, K.: V—vo «Naukova dumka», s.485.